

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA”, IAȘI
FACULTATEA DE ISTORIE

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

CRIZELE POLITICE DIN EUROPA DE EST
ȘI IMPACTUL LOR ASUPRA ROMÂNIEI
(1953 – 1989)

ÎNDRUMĂTOR ȘTIINȚIFIC:
PROF. UNIV. DR. IOAN CIUPERCĂ

DOCTORAND:
ELENA-DANIELA MĂȚĂSARU

2009

CUPRINS

Introducere

Capitolul I: Principalele crize politice din Europa de Est în perioada postbelică

I.1. Modelul iugoslav de construire a comunismului

I.1.1. Disputele iugoslavo-sovietice

I.1.1.1. O schismă, două schisme

I.1.1.2. Cauzele celor două schisme

I.1.1.3. Semnificațiile schismelor

I.1.1.4. Impactul conflictului iugoslavo-sovietic

I.1.1.5. Reconcilierea

I.1.2. Trăsăturile modelului iugoslav

I.1.2.1. Povestea lui Tito

I.1.2.2. Specificul iugoslav al comunismului

I.2. Anul 1956 - între rapoarte secrete și contestații populare

I.2.1. Premisele contestațiilor din 1956

I.2.2. Contestațiile populare din 1956

I.2.2.1. Criza poloneză

I.2.2.2. Revoluția ungară

I.3. *Primăvara de la Praga*

I.3.1. Premisele evenimentelor

I.3.2. *Primăvara de la Praga* și implicațiile ei

I.4. Polonia sau țara dizidentă (1968 -1989)

Capitolul al II-lea: Impactul crizelor politice din Europa de Est asupra României

II.1. Relațiile româno-iugoslave (1946-1980). Poziția comuniștilor români față de modelul iugoslav de construire a socialismului

II.1.1. Vremea schismelor

II.1.2. Relațiile româno-iugoslave în timpul unor crize din bloc

II.1.3. Perceperea „modelului iugoslav”

II.2. Impactul revoltelor din 1956 asupra României

II.2.1. Impactul contestației poloneze

II.2.2. Impactul revoltei maghiare

II.2.3. Presa și memorialistica românească despre contestațiile anului 1956

II.2.3.1. Presa românească despre revolta poloneză

II.2.3.2. Presa românească despre revoltele din Ungaria

II.2.3.3. Reflectarea contestațiilor populare în memorialistica românească

II.3. Regimul politic din România și *Primăvara de la Praga*

II.3.1. Reacția românească. Motivații și consecințe

II.3.2. Evenimentele din Cehoslovacia în presa și memorialistica românească

II.3.2.1. Presa românească despre *Primăvara de la Praga*

II.3.2.2. *Primăvara de la Praga* în memoria românilor

II.4. Impactul revoltelor poloneze (1968-1989)

II.4.1. Revoltele poloneze reflectate în presa românească

II.4.2. Memorialistica românească despre revoltele poloneze

Capitolul al III-lea: Evoluția relației româno-sovietice în timpul crizelor din Estul Europei

III.1. Lupta P. C. R. pentru distanțarea de Moscova

III.1.1. Intruziunea Uniunii Sovietice în deciziile Bucureștiului

III.1.2. Dez-acordurile bilaterale

III.1.2.1. Primele gesturi de emancipare

III.1.2.2. Retragerea trupelor sovietice

III.1.2.3. Premisele *Declarației din aprilie*

III.1.2.4. *Declarația din aprilie 1964*

III.1.2.5. Lideri noi, vremuri noi

III.1.2.6. Problema tezaurului

III.1.2.7. *Primăvara de la Praga* și „înghețul” de la București

III.1.2.8. Alte manifestări de emancipare în perioada lui Leonid Brejnev

III.1.2.9. Atitudinea față de Perestroika

III.2. Asumarea responsabilității P.C.R. în construcția comunismului. *Opere alese*

III.2.1. Declarația cu privire la poziția P.M.R. în problemele mișcării comuniste și muncitorești internaționale

III.2.2. Primul discurs din balcon – 21 august 1968

III.2.3. Alte texte oficiale

III.3. Semnificațiile luptei P.C.R. pentru detașarea de Moscova

Concluzii

Bibliografie

Anexe

CRIZELE POLITICE DIN EUROPA DE EST ȘI IMPACTUL LOR ASUPRA ROMÂNIEI (1953 – 1989)

În ansamblul istoriei comunismului, crizele politice din partea europeană a blocului au o importanță aparte atât în privința urmărilor, cât și a semnificațiilor. Dincolo de imaginea de monolit izolat în spatele unei *cortine de fier* au existat mai multe momente de tensiune care au creat impresia de *război rece* în lumea comunistă.

Din motive complexe, pe care le-am analizat în cadrul demersului nostru, a apărut, destul de curând, tentația asumării responsabilității de către partidele naționale în construirea comunismului. La vremea respectivă, experiența titoistă a determinat Uniunea Sovietică să se implice într-un „război fratricid”, în care au fost angrenate, într-un fel sau altul, toate celelalte partide comuniste și muncitorești. Mânat de interese diverse, Nichita Hrușciiov a criticat practicile și comportamentul predecesorului său în relația cu partidele comuniste, determinând, fără să vrea, apariția unor proiecte naționale de construire a comunismului. Anul 1956 a fost emblematic din acest punct de vedere. El reprezintă, în același timp, începutul „dezghețului” declanșat de „Raportul Hrușciiov”, dar și o imensă dezamăgire din cauza intervenției brutale din Ungaria și a înăbușirii reformelor de acolo. Încercarea de a găsi soluții care să rezolve probleme economice și sociale a dus la apariția, în cadrul partidelor comuniste răsăritene, a unui curent reformator care se va lovi de cel al conservatorilor, încremeniți în chingile modelului

prestabilit. În general, grupul reformist a fost susținut de intelectuali și de o mare parte a populației, această întâlnire având semnificația renașterii, chiar și timide, a societății civile. Depășirea limitelor admise de Kremlin a determinat înăbușirea unui experiment cum a fost cel de la Praga în 1968. Acum, mai mult decât oricând, lumea comunistă s-a divizat între susținătorii invaziei sovietice și criticii acesteia. Această nouă acțiune în forță a avut consecințe esențiale, cum ar fi: abandonarea iluziilor legate de comunism în cercurile occidentale, nașterea eurocomunismului, multiplicarea proiectelor reformiste și revizioniste ale marxismului, nașterea dizidenței anticomuniste. După 1968, Polonia a reprezentat zona cu cele mai multe contestații populare, care pe de o parte au acutizat criza sistemului, iar pe de altă parte au contribuit la maturizarea societății civile, determinând, în cele din urmă, împreună, prima tranziție de la comunism la post-comunism.

Aceste disensiuni au determinat proclamarea unor rupturi oficiale față de modelul sovietic. În spatele lor era și interesul unor lideri de a obține o mai mare libertate de mișcare în plan intern și extern. Reacția dură a Moscovei a dus la adâncirea faliei și la generarea unor proiecte care nu au urmărit renunțarea la comunism, ci construirea unui drum propriu, chiar dacă în același sens. S-a ajuns, în unele cazuri, de la reevaluarea relației cu Moscova la formulări politice originale care au vizat îmbunătățirea și umanizarea sistemului. În cele din urmă, experimentele au eșuat, ducând la consolidarea credinței imposibilei reformări a regimului.

Istoriografia a acordat o mare importanță spectaculoasei *schisme* chino-sovietice, dar și

evenimentelor din partea europeană a spațiului comunist generate de Iosip Broz Tito în Iugoslavia, de Władisław Gomułka în Polonia, de Imre Nagy în Ungaria și de Alexander Dubček în Cehoslovacia. În paralel cu inițiativele oficiale de reformare, s-au înregistrat și numeroase momente de renaștere a spiritului de libertate în rândul populației, solidară cu liderii reformatori sau, dimpotrivă, revoltată de obtuzitatea lor. O rezistență latentă s-a înregistrat în aproape toate țările comuniste, pe măsura apropierii de sfârșitul secolului, comunismul căpătând aspectul unei *cetăți asediate din interior*. Trântirea simultană a tuturor ușilor a făcut ca giganticul monument, deja ruinat, să lase în urmă doar un cenotaf. Urmașilor nu le-a rămas nicio moștenire care să-i determine să meargă pe acest drum sau, eventual, să-l ia de la capăt.

În întreaga sa activitate, Partidul Comunist Român a urmat anumite „linii directe” fără nicio abatere, mai ales în domenii referitoare la rolul conducător al partidului, industrializare, colectivizare, uniformizare socială, ideologizarea vieții culturale etc. Aceasta nu înseamnă că a fost promovată o politică liniară, lipsită de nuanțe, oscilații și contradicții. Analiza comportamentului P.C.R. în timpul crizelor din spațiul comunist o demonstrează cu prisosință. Din documente reiese că în tot acest răstimp, scopul fundamental al liderilor de la București a fost de a conserva regimul, în ciuda faptului că partidul din care proveneau se considera deschis la nou. În comparație cu partidele din jur, ei au recurs la escamotări, obnubilări și promovarea unor adevăruri înjumătățite (vizibile în cea mai mare măsură în presa centrală și locală), ceea ce confirmă efortul

pentru supraviețuire și pentru consolidarea propriei puteri. La sfârșitul anilor '50 și la începutul decadei următoare, România a început să imprime un curs autonom (caracterizat adesea ca fiind chiar independent) politicii sale externe în raport cu Uniunea Sovietică. Apreciem că această întreprindere a reprezentat o politică asumată nu în scopul abandonării sistemului comunist, ci al creării unui spațiu propriu de manevră în arena internațională. Deși, adesea s-a situat în afara mecanismelor de decizie ale blocului, România nu a mers pe acest drum până la ultima consecință, adică până la abandonarea structurilor politico-militare și economice, fiind astfel recunoscute limitele politicii asumate. Rațiunile care au condus la un asemenea proiect pot viza o gamă largă de evaluări pornind de la tentativa elitei politice din România de a rezista directivelor Moscovei, până la o posibilă identificare a conducerii partidului cu interesele naționale.

Considerăm că atitudinea adoptată de România a fost favorizată de suprapunerea mai multor factori: încetarea prezenței militare sovietice în 1958, derularea schismei sino-sovietice, tentativele de integrare economică (în cadrul Consiliului de Ajutor Economic Reciproc) și militară (prin Pactul de la Varșovia), deschiderea politică și economică a principalelor cancelarii occidentale față de București etc. Poziția României a evoluat de la sprijinirea fără echivoc a intervenției sovietice în 1956 în Ungaria, la atitudinea circumspectă față de conducerea de la Kremlin în criza Berlinului și în cea cubaneză, până la respingerea publică a invaziei forțelor Pactului de la Varșovia în 1968 în Cehoslovacia sau în 1981 în Polonia.

Făcând apel la surse românești și externe (estice și occidentale), în lucrarea intitulată *Crizele politice din Europa de Est și impactul lor asupra României (1953-1989)* am prezentat rolul jucat de România în problema supusă analizei, evidențiind poziția acesteia în cadrul unui sistem economic și politico-militar dominat de sovietici. Demersul nostru s-a axat pe identificarea semnificațiilor profunde ale celor mai importante momente critice din acest cadru temporal și geopolitic, pe evidențierea specificului acestor inițiative prin prisma unor texte oficiale și ale unora elaborate de cercuri de intelectuali, pe analizarea impactului acestor crize asupra evoluției Partidului Comunist Român, a României comuniste și a populației, precum și pe radiografierea desprinderii comuniștilor de la București de centrul moscovit (prin stabilirea reperelor majore ale acestei acțiuni și prin analiza textelor elaborate de P.C.R. în această direcție).

Oportunitatea acestui studiu de cercetare personală se justifică prin absența în câmpul exegezei a unei cercetări dedicate impactului crizelor din bloc asupra evoluției interne românești, precum și a uneia care să cuprindă o privire de ansamblu asupra efortului Bucureștilui de a se desprinde de Moscova.

Ne-am propus să prezentăm cauzele și condițiile constituirii variantelor comunismului național în Europa de Est și să analizăm locul și rolul jucat de România în cadrul acestor crize. Introducerea unei perspective sistemice și integrate ne-a permis să punem în evidență faptul că statul român a evoluat de la obediență excesivă față de puterea hegemonică a Moscovei la distanțare evidentă. Tocmai de aceea, am recurs la identificarea

cauzelor și a condițiilor care au condus la parcurgerea acestui drum sinuos. În acest sens, considerăm că evoluția României în momentele de criză ale blocului răsăritean a fost determinată de politica sa în cadrul acestuia, cât și de reacțiile Moscovei. Abordarea noastră s-a centrat pe câteva momente importante, în special pe crizele majore, pe surprinderea efectului lor asupra României, cât și a percepției autorităților de la București față de acestea.

Apreciem că tema de față prezintă importanță din mai multe considerente. Unul dintre motive constă în faptul că, în cadrul istoriografiei contemporane există un real interes față de problematica vizată, privită din unghiul relațiilor de tip cronologic sau de succesiune a unor evenimente importante, prin evidențierea politicii externe românești în raport cu factorii de decizie în relațiile internaționale aparținând celor două blocuri rivale, manifestată în dinamica Războiului Rece, precum și al manifestării raporturilor de putere pe plan european și mondial. Acțiunile din sfera politicii externe întreprinse de București în relațiile cu statele din blocul comunist, dar și cu cele din Occident, se impun a fi evaluate atât prin prisma regimului politic existent în România în acea perioadă, cât și prin percepția factorilor decidenți de la vârful ierarhiei politice în momente de criză ale relațiilor din cadrul blocului.

Pentru o înțelegere justă a prezentei lucrări se impun câteva delimitări și clarificări. Fixarea limitelor cronologice (1953-1989) nu trebuie privită ca intenție a unui demers exhaustiv, ci ca o identificare a două date-simbol în evoluția comunismului: 1953 – moartea unui *lider maximus* și a modelului promovată de el și anul 1989

– sfârșitul tentativelor de remodelare a comunismului, odată cu însăși prăbușirea sistemului. Pentru primul caz, cel iugoslav, pe care îl considerăm prima manifestare antisovietică majoră, în sens cronologic, dar și prin urmări, am început prezentarea din 1948, anul declanșării, deoarece criza a continuat după moartea lui Stalin, a fost încheiată de urmașul acestuia (în 1955) și redeschisă în 1956. Următoarele coordonate pe care le-am avut în vedere în cercetarea noastră sunt reprezentate de crizele anului 1956 din Polonia și Ungaria, *Primăvara de la Praga* din 1968 și îndelungatul caz polonez din perioada 1968-1989. Fiecare dintre aceste repere reprezintă puncte de cotitură în raporturile dintre partidele și țările comuniste cu Uniunea Sovietică, precum și în relația dintre ele.

O a doua clarificare are în vedere o accepțiune geopolitică. Cei care s-au ocupat de analiza comunismului au făcut diferențierea între Europa Central-Răsăriteană (în care au inclus Cehoslovacia, Ungaria, Polonia și R.D.G.), zonă în care, în perioada interbelică, instituțiile au fost fondate după modelul occidental, și Europa Sud-Estică (în care au fost incluse Albania, Bulgaria, România, Iugoslavia), unde dezvoltarea politică, anterioară comunismului, a fost greoaie. Distincția este importantă când se analizează diferitele nivele de respingere a comunismului sau evoluțiile postcomuniste. În demersul nostru am avut în vedere ansamblul blocului, de aceea am utilizat formula „Europa de Est” în contextul relației Est-Vest.

O altă clarificare se referă la faptul că aproape toate crizele și contestațiile analizate au fost provocate de problemele generate de sistem. În timpul desfășurării lor

s-au făcut propuneri de îmbunătățire care vizau renunțarea la practici greșite, înlăturarea unor lideri abuzivi și aplicarea unor programe noi. Putem afirma că abia în Polonia, începând cu 1980, în timpul contestațiilor s-a dezvoltat în mod sistematic o componentă contra sistemului, adică una anticomunistă.

Pe parcursul lucrării am utilizat un inventar conceptual-terminologic fundamental pentru tema noastră (printre asemenea noțiuni: criză, desovietizare, de-radicalizare, titoism, stalinism, jdanovism, hrușciovism, brejnevism, kadamism, gomulkism, nagysm, ceaușism, gorbaciovism, comunism național, autogestione, autoconducere, mișcare de nealinier, internaționalism proletar, respect reciproc, egalitate în drepturi între țările socialiste, neamestec în treburile interne, independență, autonomie, distanțare, suveranitate națională, coexistență pașnică, destalinizare, derusificare), a căror sens a fost explicat potrivit accepțiunii momentului și locului.

Lucrarea noastră a fost structurată în trei capitole. Primul, *Principalele crize politice din Europa de Est în perioada postbelică*, a fost organizat în patru subcapitole și în mai multe teme. În primul subcapitol am tratat **modelul iugoslav de construire a comunismului**, prezentând disputele iugoslavo-sovietice (cauzele și semnificațiile lor, impactul asupra blocului și asupra comunității internaționale, reconcilierea inițiată de Hrușciov), precum și trăsăturile modelului iugoslav. Cu toate că am acordat atenție și perioadei post-titoiste, am considerat anul 1980 o limită pentru prezentarea cazului iugoslav, deoarece odată cu moartea conducătorului iugoslav s-a produs o falie în evoluția acestei țări. Practic,

după Tito, Iugoslavia a intrat pe ultima sută de metri a existenței regimului comunist. În al doilea subcapitol, am avut în vedere prezentarea și analizarea **crizelor înregistrate în anul 1956**. Temele au vizat premisele contestațiilor populare din acest an (un loc important fiind rezervat aici prezentării Raportului lui Hrușciiov, susținut în februarie 1956, dar și mai puțin cunoscutului raport secret elaborat și susținut în 1953 de către Imre Nagy) și derularea lor propriu-zisă (evoluții interne, evenimente revoluționare, cauze, revendicări, reacții în bloc și în afară, consecințe pe termen scurt și lung, semnificații). Subcapitolul al treilea a fost dedicat fenomenului numit *Primăvara de la Praga*. În prima secțiune, am pus în evidență premisele evenimentelor: *Programul de Acțiune*, disensiunile înregistrate în cadrul Partidului Comunist Cehoslovac, între gruparea reformatoare și cea conservatoare, reacțiile statelor comuniste, întâlnirile membrilor Tratatului de la Varșovia, operațiunea *Șumava*. A doua temă o reprezintă invazia din august 1968 și a avut în atenție analizarea forțelor implicate, reacțiile din bloc și din Occident, poziția organismelor internaționale, consecințele și semnificațiile). Al patrulea și ultimul subcapitol prezintă crizele din **Polonia în intervalul 1968-1989**, concentrându-se în mod special pe momentul constituirii sindicatului *Solidaritatea*, al introducerii legii marțiale în noaptea de 12 spre 13 decembrie 1981 și pe erodarea comunsimului. Având în vedere faptul că situația Poloniei este emblematică pentru întreg spațiul comunist, am optat, în acest ultim caz, pentru prezentarea evenimentelor până la prăbușirea comunismului. De asemenea, am urmărit și maniera în care a renăscut

societatea civilă prin realizarea dialogului dintre Biserică, intelectuali, structuri sindicale și lideri politici reformiști.

Al doilea capitol, *Impactul crizelor politice din Europa de Est asupra României*, cuprinde patru subcapitole, structurate în teme și secțiuni. Primul subcapitol, descrie funcționarea **relațiilor româno-iugoslave în perioada 1946-1980** și este articulat în jurul a trei teme. Prima se referă la comportamentul comuniștilor români în timpul schismelor (impactul asupra partidului și asupra populației, campania antititoistă și rolul jucat de Gheorghiu-Dej). A doua temă prezintă evoluția relațiilor bilaterale în timpul crizelor din blocul comunist, în special din 1956 și din 1968. Perceperea modelului iugoslav în spațiul românesc este a treia temă și analizează influența lui Tito asupra gândirii politice românești, colaborarea bilaterală în proiecte economice (cum a fost sistemul hidroenergetic de la Porțile de Fier), bunele relații dintre Nicolae Ceaușescu și Tito (transpuse în vizite oficiale, solidaritate în momente dificile, realizări comune, editare de carte etc.). Al doilea subcapitol este axat pe **impactul revoltelor din 1956**: mecanismele de informare și modul de utilizarea a datelor culese, deciziile luate de clasa politică românească, disensiunile manifestate în partid și în societate (mișcările studențești, criticile unor intelectuali etc.), reflectarea lor în presa și memorialistica românească. În al treilea subcapitol am avut în vedere **reacția regimului politic din România în contextul Primăverii de la Praga**: relația cu Partidul Comunist Cehoslovac, dar și cu celelalte partide comuniste, atitudinea în timpul invadării Cehoslovaciei de către statele Tratatului de la Varșovia, motivații și

consecințe, prezentarea evenimentelor în ziarele de la București, precum și în memoriile unor foști responsabili și critici ai regimului. În ultimul subcapitol am urmărit **impactul revoltelor poloneze din anii 1968-1989**, relația P.C.R. cu blocul comunist, atitudinea față de experiențele poloneze și consecințele acestui comportament, reflectarea lor în presă și memorii.

Al treilea capitol al lucrării noastre, ***Evoluția relației româno-sovietice în timpul crizelor din Estul Europei***, a fost compartimentat în trei subcapitole. Primul prezintă în cadrul a două teme **efortul Partidului Comunist Român în vederea distanțării de Moscova**. Intruziunile Uniunii Sovietice în deciziile Bucureștiului (din prima parte a regimului) reprezintă prima temă și ilustrează relația de dependență, aproape cvasi totală, între regimul românesc și cel sovietic. A doua temă sugerează prin denumire (*Dez-acordurile bilaterale*) principala caracteristică a relației dintre cele două părți într-un interval care începe înainte de 1964 și care durează până la sfârșitul regimului. „Dosarele” divergente dintre România și Uniunea Sovietică compun această parte a lucrării. Subcapitolul al doilea analizează **textele oficiale** elaborate de către comuniștii români referitoare la hotărârea de a se **detașa de anumite decizii majore ale Moscovei**. Cum nu există document important până la 1989 care să nu conțină coordonatele anunțate în 1964, ne-am oprit, mai ales, asupra a două, pe care le-am considerat relevante din punct de vedere al construcției discursive, dar și ca semnificații: *Declarația din aprilie 1964*, socotită uneori drept act oficial de emancipare a partidului față de Moscova, și *Discursul lui Ceaușescu* de condamnare a invaziei sovietice în

Cehoslovacia *din 21 august 1968*. Am încheiat acest ultim capitol cu prezentarea **semnificațiilor** acestui demers al comuniștilor români.

Având în vedere complexitatea temei noastre, am recurs la mai multe surse de documentare. Nu putem să nu remarcăm diversitatea corpusului de texte pe care le-am consultat. În Fondul Comitetului Central al Partidului Comunist Român existent în cadrul Arhivelor Naționale Istorice Centrale am identificat documente semnificative privind relațiile externe ale P.C.R. cu partidele comuniste, precum și acte elaborate de Cancelaria partidului. Strategiile de prelucrare a unor materiale elaborate de Comitetul Central (în legătură cu anatemizarea lui Tito sau cele referitoare la Raportul secret al lui Hrușciiov), stenogramele ședințelor Biroului Politic, ale Prezidiului Comitetului Central și ale Comitetului Politic Executiv convocate în împrejurările tensionate analizate, scrisorile adresate de P.C.R. celorlalte partide comuniste (legate de încercarea de a media disputele ivite între ele), Buletinele Informativ Agerpres cu extrase din presa țărilor comuniste și a celor occidentale, telegramele, rapoartele și procesele verbale ale unor comitete județene de partid transmise către centru, relatările unor martori oculari la evenimentele din Ungaria, Polonia, Cehoslovacia sunt elemente importante pentru demonstrațiile cuprinse în teza noastră. Activitatea structurilor locale ale partidului a fost examinată prin studierea unor procese verbale, buletine informative, informări, note și telegrame din fondurile arhivelor locale (de exemplu, Fondul Comitetului Județean Neamț al Partidului Comunist Român existent la Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Neamț).

La acestea am adăugat documente editate referitoare la perioada postbelică și la decizia politică de la București în contextul complicat al evoluțiilor din bloc. Ioan Scurtu s-a îngrijit de publicarea stenogramelor ședințelor Biroului Politic și ale Secretariatului Comitetului Central al P.M.R. din anii schismei iugoslave (1948-1949), precum și a unor documente legate de retragerea trupelor sovietice din România. Corneliu Mihai Lungu și Mihai Retegan au editat o veritabilă culegere care cuprinde telegrame cifrate transmise de ambasadorii români de la Varșovia și Budapesta în timpul revoltelor din 1956, dar și buletine informative și protocoale ale ședințelor Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român. Prin eforturile reunite ale Mioarei Anton și ale lui Ioan Chiper, dar și ale lui Mihai Retegan, au fost publicate documente care relevă ruptura din relațiile româno-sovietice. Acesta din urmă, dar și Ion Pătroișiu au pus la dispoziție stenograme ale discuțiilor din cadrul Tratatului de la Varșovia, protocoale și buletine informative ale C.C. al P.C.R., stenograme ale unor întâlniri de stat oficiale din timpul evenimentelor de la Praga din 1968. Dumitru Preda împreună cu Mihai Retegan au editat o culegere de texte referitoare la prăbușirea regimurilor comuniste europene.

Rapoartele, declarațiile, comunicatele de presă, hotărârile de guvern, rezoluțiile adoptate de forurile partidului, cuvântările, interviurile lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, ale lui Nicolae Ceaușescu, ale unor lideri din Europa de Est, documentele publicate înainte de 1989, sub egida P.C.R. și a altor partide comuniste, ne-au permis accesul la texte fundamentale, precum și o analiză

a obiectivelor pe termen lung sau de moment ale „organelor de partid și de stat”.

Memoriile, deși au o doză mare de subiectivism (interpretările fiind rodul educației, preferințelor ideologice, experiențelor trăite de autori și apropiații lor), constituie, de asemenea, un izvor istoric pe care nu-l puteam eluda. Am făcut apel la referințele unor foști responsabili și apropiați ai regimului (cum sunt: Ion Gheorghe Maurer, Paul Sfetcu, Corneliu Mănescu, Silviu Brucan, Alexandru Bârlădeanu, Paul Niculesu-Mizil sau Ion Mihai Pacepa), cât și la memoriile sau amintirile unor români aflați departe de cercul puterii, constituind grupul „criticilor” regimului (Regele Mihai, Grigore Gafencu, Nicolae Baciuc, Pamfil Șeicaru, Monica Lovinescu, Paul Goma, Doina Cornea etc.). Mărturiile unor participanți la evenimente au constituit de asemenea o sursă documentară. Așa sunt rememorările, de după 1989, ale unora din cei care au organizat grevele studențești de la Timișoara în 1956 (Caius Muțiu, Teodor Stanca, Aurel Baghiu) și cele ale unor ziariști români, trimiși speciali ai agenției române de presă, Agerpres, în zonele de risc (de exemplu, Eugen Ionescu, trimis în Cehoslovacia în 1968, relatează despre legătura sa aproape neîntreruptă cu marii responsabili de la București în zilele fierbinți de 21 și 22 august).

Presa centrală și locală din România a fost o altă sursă de informare la care am recurs pentru interviurile, comunicatele oficiale, relatările și reportajele de la fața locului etc. Acestea ne-au ajutat să surprindem unele aspecte privind cenzura, propaganda, cultul personalității, limba de lemn etc. Imitarea sau preluarea tonului și stilului presei sovietice, prezentarea evenimentelor într-

un stil descriptiv și acuzator, în defavoarea analizelor argumentate și echidistante, identificarea cauzelor revoltelor în amestecul nejustificat al unor forțe obscure, legitimarea represiunii sovietice sunt trăsături ale manierei de reflectare a crizei iugoslave și a evenimentelor din 1956. Dimpotrivă, în 1968 presa românească s-a apropiat de comentariul și atitudinea celei occidentale prin limbajul folosit, prin profunzimea analizelor și prin acuratețea unor știri și informații. Desigur, nici acum, presa din România nu a prezentat cererile populației sau eforturile lui Dubček de a impune democratizarea, de a desființa monopolul partidului unic, pluripartidismul sau proprietatea particulară. De asemena, având în vedere reînvierea practicilor staliniste la București, în anii 1980, se înțelege de ce presa a relatat superficial despre „seismele” poloneze.

Istoriografia comunismului este foarte bogată, chiar de la instalarea acestor regimuri, istoricii, politologii și analiștii investigând procesul de distrugere a elitelor interbelice și implementarea modelului sovietic. Hannah Arendt, Carl J. Friedrich și Zbigniew K. Brzezinski au propus primele modele de analiză a ideologiei/sistemului comunist. Sovietologul Robert C. Tucker a introdus în discuție problema alternanței radicalizare - de-radicalizare în evoluția Uniunii Sovietice și, prin urmare, a întregului bloc. Lucrările lui Raymond Aron, Leszek Kolakowski și François Furet sunt esențiale pentru înțelegerea evoluției ideii comuniste în secolele al XIX-lea și al XX-lea. Destalinizarea, revoluția maghiară din 1956, precum și celelalte încercări politice de legitimare inițate de conducerea est-europene au evidențiat pluralitatea centrelor de putere politică.

Numeroși cercetători (printre care Kenneth Jowitt și Daniel Chirot) au studiat schimbările ideologiei oficiale, au analizat „răspunsul” elitelor politice comuniste în fața controlului sovietic, făcând legătura cu dezbaterile care au avut loc pe această temă în interiorul partidelor comuniste locale. Nici Vladimir Tismăneanu nu poate fi ocolit atunci când se caută resorturile revizionismului marxist. Lucrările sale subliniază legătura dintre revizionism și recrearea societății civile după 1989.

Pentru înțelegerea contextului internațional, a raporturilor Vest-Est, fundamentale rămân lucrările lui André Fontaine, Jean-Baptiste Duroselle și André Kaspi, Martin McCauley, Peter Calvocoressi și Stephen Fischer-Galați. Analizele comparative despre evoluția statelor comuniste din Europa și Asia, criza regimurilor comuniste și încercarea de relansare a comunismului prin experimente interne au fost preocupările lui François Fejtő, Jean-François Soulet, Joseph Rothschild, George Schöpflin sau Ghiță Ionescu. Despre represiunea comunistă informații esențiale sunt oferite prin excepționala sinteză *Cartea neagră a comunismului*, apărută sub coordonarea lui Stéphane Courtois (tradusă și la noi în 1999). Pentru studierea cauzelor căderii comunismului sunt relevante scrierile unor autori ca Zbigniew Brzezinski, Christopher Bennet, Françoise Thom, Stelian Tănase. Aspectele referitoare la dubla gândire și la dublul limbaj pot introduce o altă perspectivă în analizarea comunismului. Contribuții remarcabile în acest sens au adus Françoise Thom și Tatiana Slama-Cazacu.

Analizele asupra unor evoluții interne (în cazul Uniunii Sovietice, Iugoslaviei, Ungariei, Cehoslovaciei și

Poloniei) aparținând unor autori mai mult sau mai puțin accesibili cercetătorului român (cum sunt Nicolas Werth, A. Ross Johnson, F. Singleton, H. Lydall, F. W. Neal, Dennison Rusinow, William Zimmerman, François Fejtő, Jaromir Navratil, Michael H. Bernhard) sunt relevante pentru cunoașterea resorturilor și mecanismelor crizelor în aceste țări. Remarcăm și punctele de vedere despre politica internă și externă a regimului din România la autori ca Dennis Deletant, Catherine Durandin, Katherine Verdery, Tony Judt, Gail Kligman, Anneli Ute Gabanyi. De pildă, Michael Shafir, folosind sintagma „simularea schimbării – simularea permanenței”, arată că în politica internă, regimul lui Ceaușescu simula schimbarea, prin sloganuri propagandistice de genul „noul mecanism economic” sau „noua revoluție agrară”, în timp ce în politica externă regimul simula aderența la blocul sovietic, asigurând totodată Vestul Europei în privința autonomiei politicii sale externe¹.

Liberalizarea discursului istoric după 1989 a creat condiții propice pentru un efort interdisciplinar, la care au contribuit studii antropologice, sociologice, științele politice și istoria, precum și lucrările memorialistice. Cercetarea nu a vizat în aceeași măsură toate aspectele comunismului românesc. Istoriografia s-a axat în special pe studiul procesului de comunizare, a luptei pentru putere în interiorul Partidului Comunist Român, pe analiza politicii interne în anii '80, a cultului personalității, a politicii externe și a statutului minorităților naționale. Nu putem să nu amintim și

¹ Michael Shafir, *Romania. Politics, economics, and Society. Political Stagnation and stimulated Change*, London, Boulder, Frances Pinter, 1985, p. 56.

activitatea Comisiei prezidențiale pentru analiza dictaturii comuniste din România, care s-a încheiat cu publicarea unui *Raport final*, în 2006, de peste 600 de pagini. Realizat în pripă, documentul se caracterizează prin lipsa unui stil și a unei arhitecturi unitare, precum și prin tratarea superficială a multor aspecte. Dincolo de controverse și de conotații politice, demersul este important prin condamnarea oficială a regimului comunist din România, dar și prin faptul că face o trecere în revistă a principalelor lucrări despre acesta.

Constatăm că există încă puține lucrări de sinteză privind istoria regimului comunist din România. De asemenea, nu am identificat o lucrare dedicată impactului crizelor din bloc asupra evoluției interne românești și niciun studiu exhaustiv asupra efortului îndelungat al Bucureștiului de a se detașa de Moscova.

Erodarea sistemului comunist s-a produs treptat și a îmbrăcat forme diverse. În 1991, Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste s-a desființat după ce, în prealabil, s-au dezintegrat regimurile comuniste din Estul Europei. Dacă admitem existența statului sovietic ca reper de început și de sfârșit pentru sistemul comunist, atunci putem considera că după 74 de ani acesta a încetat oficial să mai existe. Această prăbușire ne duce cu gândul la căderea unui alt Imperiu de Răsărit. Cu puțin înainte de implozie, Constantinopolul avea încă pretenții imperiale, deși fusese redus la dimensiunile unui oraș. În lucrarea noastră ne-am propus să prezentăm doar câteva crize majore, care prin implicațiile lor au contribuit la slăbirea regimurilor interne, dar și a ansamblului. Este important de observat că experiențele înregistrate în societățile comuniste până în anii '80 nu au clamat anularea

ideologiei și a principiilor marxist-leniniste. Ele au fost declanșate de cauze economice, sociale și politice interne, dar și de interpretarea greșită a unor decizii ale Moscovei. Prin pretenția asumării propriei răspunderi în construirea socialismului s-a conturat calea comunismului național. În unele cazuri, această orientare a determinat umanizarea regimului, alteleori s-a urmărit doar stoparea ingerințelor în afacerile interne ale țărilor respective. În acest caz ultim caz s-a ajuns mai degrabă la conturarea unei ideologii antisovietice.

Rivalitățile din interiorul partidelor din țările comuniste, dintre staliști și antistaliști, și cele de mai târziu, dintre adepții reformelor și dușmanii lor, au complicat situația. Reformismul avea nevoie de o justificare teoretică, ceea ce a determinat conturarea unor platforme ideologice bazate în general pe întoarcerea la marxismul original. Se poate constata că există diferențe, dar și multe asemănări între textele elaborate de reformatori, între ideile și soluțiile promovate de aceștia. Deosebiri sunt date de tradiții, de situația internă, de gradul de dominație al Moscovei, dar și de charisma și educația liderilor. Similitudinile se datorau influențelor teoretice ale părinților fondatori ai ideologiei comuniste, la care se adaugă împrumuturile reciproce (titoism, nagysm, gomulkism, hrușciovism etc). Treptat s-a produs și o separație între partid și intelectualii marxiști care au ales calea revizionismului. Majoritatea acestora a fost expulzată și a putut să se dezvolte în exil. Sub influența sistemelor democratice autentice, aceștia au renunțat la marxism, trecând pe poziții mult mai moderate, chiar conservatoare. Având în vedere acestea, putem spune că și reformismul și revizionismul au eșuat în efortul lor de

salvare a statului comunist și a ideii comuniste. S-a constatat că oricât de mult s-ar fi umanizat modelul, problemele societății rămâneau. Depășirea revendicărilor economice a însemnat înțelegerea faptului că în societățile răsăritene nu existau doar simple disfuncții. Reaparitia societății civile și conturarea unei alianțe între muncitori, intelectuali, lideri religioși și de partid „luminați” au fost esențiale în declinul și în sfârșitul comunismului.

În privința atitudinii liderilor de la București față de crizele din perioada 1948-1989 observăm o evoluție sinuoasă. Între 1948-1953 și apoi între 1956-1958, ei s-au conformat, din interese proprii, reacției sovietice. În 1968, spre uimirea lumii (și tot din motive proprii) au ales să se opună public invadării Cehoslovaciei. Cazul polonez îl va determina în 1981 pe Ceaușescu să respingă propunerea intervenției militare făcută în cadrul Tratatului de la Varșovia, dar în 1989 va fi singurul lider care va cere o asemenea măsură, lăsând întreaga lume comunistă și occidentală perplexă. De ce au ales comuniștii români un asemenea comportament? Răspunsurile sunt complexe. În 1948 regimul comunist era la începuturi, iar sprijinul Moscovei era esențial atât pentru consolidarea sa, cât și a lui Dej. Reacția contra lui Tito i-a oferit ocazia îndepărtării amenințărilor la poziția numărul unu. În 1956, din cauza tulburărilor produse de „Raportul Hrușciiov” situația sa devenise din nou incertă. Intervenția militară împotriva revoluției maghiare i-a dat șansa de a deveni aliat al celui mai puternic stat comunist. Pentru Dej era o oportunitate pe care nu o putea scăpa. Beneficiul personal s-a materializat în rămânerea la putere până în 1964. Retragerea trupelor

sovietice, respingerea procesului de destalinizare și lansarea căii naționale de comunism vor fi consecințele atitudinii de susținere „la greu” a Uniunii Sovietice. În 1968, România s-a comportat în conformitate cu doctrina suveranității naționale pe care o promulgase în 1964. A fost momentul în care prestigiul său și a lui Ceaușescu au atins apogeul. Timp de peste un deceniu, România va culege roadele atitudinii sale. Apoi, nefiind de acord cu drumul pe care societatea poloneză și-l croia, Ceaușescu a devenit oscilant. Până în 1989 s-a pronunțat pentru neamestecul în afacerile interne și pentru respectarea dreptului fiecărui partid de a găsi soluții pentru ieșirea din impas.

Multe ierarhii de partid încercaseră varianta „comunismului cu față umană”, acceptând schimbări fundamentale: aplicarea pluralismului, alegeri libere, libertatea de expresie, mecanisme specifice economiei de piață etc. Or, toate acestea nu mai aveau de-a face cu nicio variantă de comunism. Majoritatea partidelor estice deveniseră conștiente că la originile crizelor din țările lor nu erau doar simple disfuncții. Sistemul comunist însuși intrase în colaps. Ceaușescu vedea cum „pământul îi fugea de sub picioare”. Lupta sa pentru respectarea liniei naționale se dovedea similară cu efortul de a menține comunismul în varianta inițială. Devenise desuet; el nu putea vedea evoluția sa și a României în afara comunismului. Toată lupta sa de atâtea decenii se dovedea zadarnică. Utopia comunistă nu-l putea părăsi sau mai degrabă el nu o putea abandona. Această lipsă de imaginație îl va costa nu doar poziția, ci chiar viața.

Și în privința raporturilor dintre România comunistă și Uniunea Sovietică, dintre P.C.R. și

P.C.U.S., constatăm o evoluție sinuoasă. Dezacordurile statului român și ale P.C.R. cu Moscova nu au fost singulare în lumea comunistă și nu au apărut instantaneu. Originile acestora sunt complexe; ele țin în special de motive de natură politică și economică, dar și de cultura și tradiția românilor. La capătul drumului, România a avut rezultate remarcabile, dar și consecințe negative. Spre deosebire de alte state comuniste, România nu a traversat o perioadă de veritabilă destalinizare, iar în cadrul partidului, nu s-a coagulat vreodată un curent reformator. Nemulțumirile populare nu au avut la vârf niciun fel de susținători, nu a apărut un Imre Nagy sau un Alexander Dubček.

Prin analizarea unor texte fundamentale elaborate de partidele comuniste care au ales să se distanțeze de Moscova, precum și a câtorva manifeste aparținând unor cercuri intelectuale contestatatoare ne-am propus să realizăm o comparație între obiectivele comune și cele specifice ale proiectelor reformiste și să stabilim în ce măsură s-a produs un transfer de experiență, de concepte și de principii între acestea. Disocierea între inițiativele novatoare aparținând unor grupări din partidele comuniste și cele ale intelectualilor reformiști, între caracterul comunist și anticomunist manifestat de-a lungul crizelor analizate este o altă contribuție a lucrării noastre. Am stăruit și asupra unor decizii ale Partidului Comunist Român, urmărind să evidențiem gradul în care conducerea de la București era la curent cu mersul evenimentelor din „țările surori”, precum și consecințele lor imediate asupra partidului și asupra societății românești. Prin prezentarea, aproape în oglindă, a manierei de reflectare a acestor crize în presa și

memorialistica românească am intenționat să relevăm, pe de o parte, comportamentul și rolul presei din România în contextele respective, iar pe de altă parte, să demonstrăm necesitatea recurgerii la memorie ca alternativă la discursul oficial referitor la crize. De asemenea, am propus, în lipsa unei ideologii specifice demersului P.C.R. de reevaluare a raporturilor cu Moscova, analizarea efortului de promovare a principiilor de politică internă și externă prin prisma unor texte oficiale elaborate de o persoană sau de un grup restrâns aflat în fruntea partidului, identificând totodată sursele lor de inspirație.

Considerăm că demersul nostru demonstrează necesitatea dezvoltării mai multor direcții de cercetare, dintre care enumerăm: publicarea, traducerea și comentarea textelor reformiste ale partidelor comuniste, evaluarea rolului intelectualilor reformiști/revizioniști din țările comuniste, analizarea mișcărilor contestatate din România prin prisma crizelor din bloc.

SURSE ȘI BIBLIOGRAFIE SELECTIVE

I. Izvoare

I.1. Izvoare inedite

Arhivele Naționale Istorice Centrale. Fondul Comitetului Central al Partidului Comunist Român/Cancelarie. Dosarele: nr. 124/1956, nr. 170/1956, nr. 172/1956, nr. 190/1956, nr. 20/1958, nr. 55/1964, nr. 111/1964, nr. 116/1964, nr. 129/1968, nr. 136/1968, nr. 165/1968, nr. 29/1980, nr. 101/1981, nr. 104/1981, nr. 3/1988, nr. 67/1988.

Arhivele Naționale Istorice Centrale. Fondul Comitetului Central al Partidului Comunist Român/Relații externe. Dosarele: nr. 9/1949, nr. 20/1949, nr. 28/1950, nr. 13/1951, nr. 28/1951, nr. 26/1953, nr. 29/1953, nr. 21/1955, nr. 62/1955, nr. 9/1956, nr. 10/1956, nr. 11/1956, nr. 14/1956, nr. 74/1956, nr. 75/1956, nr. 77/1956, nr. 86/1956, nr. 100/1956.

Arhivele Naționale Istorice Centrale. Fondul Comitetului Central al Partidului Comunist Român/Relații externe/Alfabetice. Dosarele: nr. 2 C/1966, nr. 7 I/1944, nr. 3 P/1948, nr. 5 P/1966, nr. 1 U/1945, nr. 19 U/1964, nr. 20 U (U.R.S.S.)/1964, nr. 5 U/1986.

I.2. Izvoare editate

ANTON, Mioara, CHIPER, Ioan, *Instaurarea regimului Ceaușescu. Continuitate și ruptură în relațiile româno-sovietice*, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului și Institutul Român de Studii Internaționale „Nicolae Titulescu”, București, 2003.

Arhivele Naționale ale României, *România. Retragerea trupelor sovietice. 1958*, coordonator prof. univ. dr. Ioan Scurtu, Editura Didactică și Pedagogică R.A., București, 1996.

Arhivele Naționale ale României, *Stenogramele ședințelor Biroului Politic al Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român*, vol. I, 1948, ediție întocmită de Camelia Moraru et al., București, 2002.

Arhivele Naționale Române, *Stenogramele ședințelor Biroului Politic al Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român 1949*, vol. II, ediție întocmită de Camelia Moraru et al., București, 2003.

BUZATU, Gheorghe, *Românii în arhivele Kremlinului*, București, Editura Univers Enciclopedic, 1996.

Declarația cu privire la poziția Partidului Muncitoresc Român în problemele mișcării comuniste și muncitorești internaționale adoptată de Plenara lărgită a C.C. al P.M.R. din aprilie 1964, Editura Politică, București, 1964.

Documente ale Uniunii Comuniștilor din Iugoslavia, Editura Politică, București, 1975.

Fondazione Giangiacomo Feltrinelli & Russian Centre of Conservation and Study of Records for Modern History, *Minutes of the Second Conferences, June 1948*, în *The Cominform: minutes of three conferences 1947/1948/1949*.

LUNGU, Corneliu Mihai, RETEGAN, Mihai, 1956. *Explozia. Percepții române, iugoslave și sovietice asupra evenimentelor din Polonia și Ungaria*, Editura Univers Enciclopedic, București, 1996.

PĂTROIU, Ion (coordonator), OȘCA, Alexandru, POPA, Vasile, *Înghet în plină vară. Praga - august 1968*, Editura Paidea, București, 1998.

PREDA, Dumitru, RETEGAN, Mihai 1989. *Principiul dominoului. Prăbușirea regimurilor comuniste europene. Documente*, Editura Fundației Culturale Române, București, 2000.

RETEGAN, Mihai, *Război politic în blocul comunist. Relații româno-sovietice în anii șaizeci. Documente*, Editura Rao, București, 2002.

Royal Institute of International Affairs, *The Soviet-Yugoslav dispute: text of the published correspondence*, London, 1948.

Tratatul de la Varșovia. 1955-1980. Culegere de texte, Editura Politică, București, 1981.

II. Memorii, amintiri, discursuri

BETEA, Lavinia, *Alexandru Bârlădeanu despre Dej, Ceaușescu și Iliescu*, Editura Evenimentul Românesc, București, 1997.

Idem, *Maurer și lumea de ieri. Mărturii despre stalinizarea României*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2001.

BRUCAN, Silviu, *Generația irosită. Memorii*, Editura Universul&Calistrat Hogaș, București, 1992.

CEAUȘESCU, Nicolae, *Cuvântare la adunarea festivă din Capitală cu prilejul absolvirii promoției 1968 a Academiei Militare Generale și acordării gradului de ofițer absolvenților școlilor militare*, Editura Politică, București, 1968.

CIOBANU, Mircea, *Regele Mihai și exilul românesc*, prefața Alexandru Zub, Editura Princeps, Iași, 1994.

CORNEA, Doina, *Libertatea?*, Editura Humanitas, București, 1992.

GHEORGHIU-DEJ, Gheorghe, *Articole și Cuvântări 1955-1959*, Editura Politică, București, 1959.

DJILAS, Milovan, *Întâlniri cu Stalin*, Editura Europe, Craiova, 1991.

DUBČEK, Alexander, *Du printemps a l'Hiver de Prague*, Fayard, Paris, 1970.

GOMA, Paul, *Jurnal de căldură-mare*, Editura Nemira, București, 1997.

JARUZELSKI, Wojciech, *Cuvântări și articole, 1981-1986*, Editura Politică, București, 1987.

KHROUCHTCHEV, Nikita, *Mémoires inédits*, Éditions Pierre Belfond, Paris, 1991.

LOVINESCU, Monica, *Est-etice/Unde scurte IV*, Editura Humanitas, București, 1994.

Idem, *Unde scurte. Jurnal indirect*, Editura Humanitas, București, 1990.

NAGY, Imre, *Rapport secret, Budapest, 27 juin 1953*, tradus de André Molnar în „Communisme. Revue d'études pluridisciplinaires”, nr. 9/1986.

Idem, *Însemnări de la Snagov. Corespondență, rapoarte, convorbiri*, Editura Polirom, Iași, 2004.

NICULESCU-MIZIL, Paul, *O istorie trăită*, Editura Enciclopedică, București, 1997.

PACEPA, Ion Mihai, *Orizonturi roșii*, Editura Venus, București, 1992.

ROMAN, Valter, *Evocări*, Editura Eminescu, București, 1980.

ȘEVARDNADZE, Eduard, *Opțiunea mea*, București, Editura Presa Națională, 2003.

TITO, Iosip Broz, *Iugoslavia socialistă și politica ei (culegere de texte)*, Editura Politică, 1972.

ȚEPENEAG, Dumitru, *Jurnal. Un român la Paris*, Editura Cartea Românească, București, 2006.

VULTUR, Smaranda, *Istorie trăită – istorie povestită. Deportarea în Bărăgan (1951-1956)*, Editura Amarcord, Timișoara, 1997.

WALESA, Lech, *Un chemin d' espoir*, Fayard. Paris, 1987.

III. Periodice

„Lumea”: 1968, 1970, 1971, 1976, 1980, 1981.

„Lupta de clasă”: 1948, 1949, 1953, 1956, 1968, 1970, 1971.

„România Liberă”: 1953, 1956, 1968, 1970, 1976, 1980, 1981.

„Scânteia”: 1946-1989.

IV. Lucrări generale

ARON, Raymond, *Marxisme imaginare. De la o sfântă familie la alta*, Editura Polirom, Iași, 2002.

BROWN, Archie, *The Gorbachev Factor*, Oxford University Press, 1996.

BRZEZINSKI, Zbigniew, *Marele eșec. Nașterea și moartea comunismului în secolul XX*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1993.

COURTOIS, Stéphane (coordonator), *Cartea neagră a comunismului*, Editura Humanitas, București, 1999.

DJILAS, Milovan, *The New Class: An Analysis of the Communist System*, London, Thames and Hudson, 1957.

DURANDIN, Catherine, *Istoria Românilor*, Editura Institutul European, Iași, 1998.

FRIEDRICH, Carl, BRZEZINSKI, Zbigniew, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge, Harvard University Press, 1956.

FURET, François, *Trecutul unei iluzii. Eseu despre ideea comunistă în secolul XX*, Editura Humanitas, București, 1996.

JELAVICH, Barbara, *Istoria Balcanilor*, vol. II, Editura Institutul European, Iași, 2000.

JUDT, Tony, *Epoca postbelică. O istorie a Europei de după 1945*, Editura Polirom, Iași, 2008.

POP, Adrian, *Tentația tranziției. O istorie a prăbușirii comunismului în Europa de Est*, Editura Corint, București, 2002.

SOULET, Jean-François, *Istoria comparată a statelor comuniste din 1945 până în zilele noastre*, Editura Polirom, Iași, 1998.

TĂNASE, Stelian, *Miracolul revoluției. O istorie politică a căderii regimurilor comuniste*, Editura Humanitas, București, 1999.

THOM, Françoise, *Limba de lemn*, Editura Humanitas, București, 1993.

TISMĂNEANU, Vladimir, *Mizeria utopiei. Criza ideologiei marxiste în Europa Răsăriteană*, Editura Polirom, Iași, 1997.

Idem, *Scopul și mijloacele. Eseuri despre ideologie, tiranie și mit*, Editura Curtea Veche, București, 2004.

Idem, *Reinventarea politicului. Europa Răsăriteană de la Stalin la Havel*, Editura Polirom, Iași, 1997.

TUCKER, Robert C., *The Marxian Revolutionary Idea*, Center of International Studies, Princeton University. The Norton Library, New York, 1969.

ULAM, Adam B., *Titoism and The Cominform*, Harvard University Press, Cambridge, 1952.

V. Istoria crizelor politice postbelice în Europa de Est

V. 1. Iugoslavia titoistă

BIANCHINI, Stefano, *Problema iugoslavă*, Editura All, București, 2003.

DJILAS, Milovan, *Tito: The Story from Inside*, Phoenix Press, London, 2001.

DJORDJEVIC, Jovan, *Local Self-Government in Yugoslavia*, în „American Slavic and East European Review”, vol. 12, No. 2, April 1953.

PRYCHITKO, David L., *The Crisis of Yugoslav Self-Management*, în „Freeman”, Foundation for Economic Education, februarie 1991, vol. 41, nr. 2.

ULAM, Adam B., *Titoism and the Cominform*, Harvard University Press, 1952.

WEST, Richard, *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia*, Sinclair-Stevenson, London, 1994.

V.2. Crizele anului 1956

FEJTŐ, François, *Le „rapport secret” d’Imre Nagy devant le Comité Central du P.C. hongroise le 27 juin 1953*, în „Communisme. Revue d’études pluridisciplinaires”, nr. 9/1986.

JELA, Doina, TISMANEANU, Vladimir, *Ungaria 1956: revolta minților și sfârșitul mitului comunist*, Editura Curtea Veche, București, 2006.

MÉRAY, Tibor, *Budapesta 1956. Atunci și după 44 de ani*, Editura Compania, București, 2000.

V. 3. Primăvara de la Praga

NAVRATIL, Jaromir, *The Prague Spring 1968: A National Security Archive Documents Reader*, Hungary,

Preface by Václav Havel and Foreword by H. Gordon Skilling
Budapest, Central European University Press, 1998.

RETEGAN, Mihai, *1968. Din primăvară până în toamnă. Schiță de politică externă românească*, Editura RAO, București, 1998.

VALENTA, Jiri, *Soviet intervention in Czechoslovakia, 1968. Anatomy of a decision*, John Hopkins University Press, 1979.

WILLIAMS, Kieran, *New Sources on Soviet Decision Making during the 1968 Czechoslovak Crisis*, în *Europe-Asia Studies*, Vol. 48, No. 3, mai 1996.

V.4. Polonia

KARPIŃSKI, Jakub, *Istoria comunismului polonez și mondial din „victorie” în „victorie” până la catastrofa finală*, Editura de Vest, Timișoara, 1993.

KASPRZAK, Michal, *Radio Free Europe and the Catholic Church in Poland During the 1950s and 1960s*, „Canadian Slavonic Papers”, September-December 2004.

MICHNIK, Adam, *Restaurația de catifea*, prefață Andrei Pleșu, Editura Polirom, Iași, 2001.

VI. Prăbușirea Uniunii Sovietice

GORBACIOV, Mihail, *Idée socialiste et perestroïka révolutionnaire*, source: Ambassade de l' URSS à Paris (tiré de „La Pravda”, 26 novembre 1989).

WERTH, Nicolas, *Istoria Uniunii Sovietice de la Lenin la Stalin*, Editura Corint, București, 2000.

Idem, *Istoria Uniunii Sovietice de la Hrușcirov la Gorbaciov*, Editura Corint, București, 2000.

VII. România comunistă

BETEA, Lavinia, *Lucrețiu Pătrășcanu. Moartea unui lider comunist. Studiu de caz*, București, Editura Humanitas, 2001.

CÂMPEANU, Pavel, *România: coadă pentru hrană, un mod de viață*, Editura Litera, București, 1994.

Idem, *Ceaușescu, anii numărătorii inverse*, Iași, Editura Polirom, 2002.

CIOROIANU, Adrian, *Pe umerii lui Marx. O introducere în istoria comunismului românesc*, Curtea Veche Publishing, București, 2005.

CONSTANTIN, Ion, *Din istoria Poloniei și a relațiilor româno-polone*, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2005.

DELETANT, Denis, *Ceaușescu și Securitatea. Constrângere și disidență în România anilor 1965-1989*, Editura Humanitas, București, 1995.

Idem, *România sub regimul comunist*, în românește de Delia Razdolescu, Fundația Academia Civică, București, 1997.

DENIZE, Eugen, MĂȚĂ Cezar, *România comunistă: statul și propaganda, 1948-1953*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2005.

GABANYI, Anneli Ute, *Revoluția neterminată*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1999.

IONESCU, Ghiță, *Communism in Rumania. 1944-1964*, Oxford Publishing House, 1964.

KLIGMAN, Gail, *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu*, Editura Humanitas, București, 2000.

RUSAN, Romulus, *Analele Sighet I: Memoria ca formă de justiție*, Fundația Academia Civică, București 1994.

Idem, *Analele Sighet VIII: Anii 1954-1960. Fluxurile și refluxurile stalinismului*, 2000.

TĂNASE, Stelian, *Elite și societate. Guvernarea Gheorghiu-Dej, 1948-1965*, Editura Humanitas, București, 1998.

TISMĂNEANU, Vladimir, *Fantoma lui Gheorghiu-Dej*, Editura Univers, București, 1995.

VERDERY, Katherine, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu*, Editura Humanitas, București, 1994.